

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

XX. Yüzyılın Başlarında Ulusal Siyasi Düşünce Tarihinde Mehmet Emin Resulzade

XX. Əsrin Əvvəllərində Milli Siyasi Fikir Tarixində M.Ə. Rəsulzadə

*M.A. Rasulzade In The History Of National Political Thought At The Beginning
Of The 20th Century*

doi: 10.58646/bengi. 1463918

Geliş/Received: 02 Nisan 2024

Kabul/Accepted: 01 Mayıs 2024

Aytən İmanova*

Özet

Tarihin farklı dönem noktalarında toplum yaşamında yenilenmeler yaşanır; siyasi, kültürel ve ekonomik gelişme farklı yönlere sapar. Bu nedenle geçiş döneminde toplumun önde gelen güçleri, insanları birleştirebilecek yeni bir ideoloji yaratmaya ve yaygınlaştırmaya çalışmaktadır. İncelenen dönem, Azerbaycan'ın ve Rusya'daki diğer Türk halklarının tarihinde karmaşık bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Sömürgeci politikaya karşı ulusal mükavimetin yaygınlaştığı bu dönemin önde gelen ideolojisi Türkçülüktü. Türkçülük ideolojisi, Rusya'nın tüm Türk-Müslüman halklarının ulusal bağımsızlık mücadelesinde önemli bir rol oynadı. Türkçülüğün ortaya çıktığı ilk dönemlerde, Osmanlı Devleti'nin ana politika çizgisi olmasına rağmen fikirleri ilk kez Azerbaycan'da galip geldi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk kurucularından biri ve ideoloğu M.A. Resulzade'nin Türkçülüğün gelişmesinde önemli hizmetleri olmuştur. Makalede, Türkçülük düşüncesinin tarihsel tekamülü ve Türk halklarının tarihi, coğrafi, kültürel, etnik özelliklerinin ve genel yönlerinin belirlenmesi bakımından önemi

* Sorumlu Yazar/Corresponding author: Elyazmalar Enstitüsü, e-posta: imanova_ayten@hotmail.com. Orcid: 0009-0002-9076-7872.

Atıf/Citation: İmanova, A. (2024). XX. Yüzyılın Başlarında Ulusal Siyasi Düşünce Tarihinde Mehmet Emin Resulzade. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 289-308.

olan Rusya Müslümanları Birliği Kongreleri'nin tarihi araştırılmıştır. Siyasi Türkçülük ideolojisinin kongrelerin faaliyetinde M.E. Resulzade tarafından tamamen oluşturulması ve bu fikirlerin halk tarafından kabul görmesi konusunda uygulamalı çalışma yapılmasına yönelik kararların alındığını bildirdi. Bu doğrultuda, halk tarafından kabulü üzere pratik çalışmalar için kararlar alındığı bildirilmiştir. Makalede, 1917 yılında düzenlenen Kafkas Müslümanlarının Bakü Kongresi ve tüm Rusya Müslümanları Moskova'daki Kongresi'nde M.E. Resulzade'nin Rusya'nın siyasi yapısına ilişkin raporları detaylandırılmıştır. Onun fikirlerinin Türkçülük ideolojisinin sonraki gelişim aşamalarına geçişin temelini oluşturduğu söylenmektedir. M.E. Resulzade'nin irsi, Türkçülük ideolojisini edebi bir bütünlükten “Siyasi Türkçülük” düzeyine çıkarmış, aynı zamanda Siyasi Türkçülüğün evrimini de takip etmemize olanak sağlamıştır. Bu konuda M.E. Resulzadeh'in tüm Rusya Türklerini tek bir harekette birleştiren, milletleri eşit şekilde temsil eden siyasi talepler hazırlayan, devlet ve sosyal kurumlarda Müslümanlara yönelik ayrımcılığın sona ermesini talep eden mirası üzerine yapılan çalışma bugün de geçerliliğini koruyor.

Anahtar Kelimeler: Resulzade, “Açık söz”, Bakü Kongresi, Tüm Türk, Güney Kafkasya.

Xülasə

Tarixin müxtəlif dönüş dövnlərində cəmiyyətin həyatında yenilənmə baş verir və siyasi, mədəni, iqtisadi inkişaf müxtəlif istiqamətlərdə şəxələnir. Bu səbəbdən də keçid dövrünü yaşayan cəmiyyətdə aparıcı qüvvələr xalqı birləşdirməyə qadir ola biləcək yeni ideologiyayı yaranmasına və təbliğ olunmasına çalışırlar. Nəzərdən keçirilən dövr Azərbaycan və Rusiyanın digər türk xalqları tarixinin mürəkkəb dönüş dövrü sayıla bilər. Müstəmləkə zülmünə qarşı müqavimətin geniş vüsət aldığı bu dönəmin aparıcı ideologiyası türkçülük olmuşdur. Türkçülük ideologiyası Rusiyanın bütün türk-müsəlman xalqlarının milli istiqlal mücadiləsində önəmli rol oynamışdır. Türkçülük ideologiyası yarandığı ilk dövnlərdə Osmanlı dövlətinin əsas siyasət xətti kimi yürüdüldüyünə rəğmən, ideyaları ilk dəfə Azərbaycanda qələbə çalmışdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk qurucularından biri və ideoloqu M.Ə. Rəsulzadənin türkçülüğün inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur. Məqalədə türkçülük ideologiyasının və türk xalqlarının tarixi, coğrafi, mədəni, etnik xüsusiyyətlərinin tarixi təkamülünün əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi önəmi olan Rusiya müsəlmanları birliyinin qurultaylarının tarixi araşdırılmışdır. Qurultayların fəaliyyəti dövründə siyasi türkçülük ideologiyasının M.Ə. Rəsulzadə tərəfindən təmamilə formalaşdırılması və bu fikirlərin xalq tərəfindən qəbul olunması istiqamətində ilkin qərarların alındığı bildirilmişdir. Məqalədə 1917-ci ildə keçirilmiş Qafqaz müsəlmanlarının Bakı və Ümumrusiya müsəlmanlarının Moskva qurultaylarında M.Ə.Rəsulzadənin Rusiyanın siyasi quruluşu haqqında məruzələri incələnmişdir. Onun fikirlərinin türkçülük ideologiyasının sonrakı inkişaf mərhələlərinə keçidin əsasını qoyduğu bildirilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin irsi türkçülük ideologiyasını ədəbi birlikdən siyasi türkçülük səviyyəsinə yüksəltmiş, eyni zamanda siyasi türkçülüğün inkişafını izləmək üçün imkan yaradır. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin Rusiyanın bütün türk xalqlarını vahid bir hərəkətdə birləşdirən, millətləri bərabər təmsil edən siyasi tələbləri hazırlayan, dövlət və ictimai qurumlarda müsəlmanlara qarşı ayrı-seçkiliyə son verilməsini tələb edən irsinin araşdırılması bu gün də vacibdi və aktualdır.

Açar sözlər: Rəsulzadə, “Açıq söz”, Bakı Qurultayı, Ümumtürk, Cənubi Qafqaz..

Abstract

At different turning points in history, renewal takes place in the life of society, and political, cultural, and economic development diverges in different directions. For this reason, the leading forces in the transitional society are trying to create and promote a new ideology that can unite the people. The period under review can be considered a complex turning point in the history of Azerbaijan and other Turkic peoples of Russia. The leading ideology of this period, when the resistance against colonial oppression was widespread, was Turkism. The ideology of Turkism played a significant role in the national independence struggle of Russia's Turkic-Muslim peoples. Although the Ottoman Empire initially adopted Turkism as its main policy line, its ideas first prevailed in Azerbaijan. One of the founding fathers and ideologues of the Azerbaijan Republic, M.A. Resulzade, contributed significantly to the development of Turkism. The article explores the historical evolution of Turkist thought and the significance of the Congresses of the Russia Muslims Union in determining the historical, geographical, cultural, ethnic characteristics, and general directions of Turkic peoples. It is reported that decisions were made by M.A. Resulzade to fully develop the political Turkist ideology during the congresses and to implement practical work towards the acceptance of these ideas by the people. Accordingly, decisions were made for practical work accepted by the people. The article details M.A. Resulzade's reports on the political structure of Russia at the Congress of the Caucasus Muslims in Baku in 1917 and the Congress of all Russia Muslims in Moscow. It is said that his ideas laid the foundation for the transition to subsequent stages of Turkist ideology's development. M.A. Resulzade elevated Turkist ideology from a literary coherence to the level of "Political Turkism," while also enabling us to track the evolution of Political Turkism. The study of M.A. Resulzade's legacy, which united all Russian Turks in a single movement, prepared political demands representing nations equally, and demanded an end to discrimination against Muslims in state and social institutions, remains relevant today.

Key words: Resulzade, "Achiq sez" (Open Word), Baku Congress, Pan-Turkism, South Caucasus.

Giriş

Azərbaycan tarixinin 1900-1920-ci illəri əhatə edən dövrü ən çox təhrif olunan və saxtalaşdırılan, ən mürəkkəb və ziddiyyətli bir dönmədir. Bu illərdə dünyada baş verən mühüm tarixi proseslərin kontekstində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında köklü dəyişikliklər baş verirdi. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının inkişaf tarixinin ən yüksək zirvəsi də məhz bu dövrə təsadüf edir.

XX əsrdə dünya tarixində əsaslı dönüşə səbəb olan siyasi hadisələr sırasında Rusiyada baş verən burjua inqilablarından sonra yeni siyasi ideoloji cərəyanın meydana gəlməsi, 1917-ci il Oktyabr çevrilişi nəticəsində dünyanın siyasi inkişaf tarixində fərqli ictimai quruluşun formalaşması, çar Rusiyasının müstəmləkə sisteminin bolşevik Rusiyası tərəfindən yenidən bərpa edilməsi xüsusi yer tutur. Dünya ölkələrinin siyasi-ictimai sistemini iki qütbə bölən bu hadisələr Azərbaycandan da yan keçməmişdir.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ölkənin dövlətçiliyinə son qoydu, milli mədəniyyətin və təhsilin inkişafında durğunluğa səbəb oldu, milli burjuaziyanı məhv etdi (Seyidzadə, 1978:19). İstilanın ilk günlərindən bölgədə rüslərə qarşı pərakəndə olaraq baş qaldıran müqavimət hərəkatı sonradan ümumi xarakter almışdı. İstər azərbaycanlılar, istərsə də qafqazlılar hər zaman keçid yolu üzərində yerləşən vətənlərinə hücum edən qüvvələrə müqavimət göstərmiş, onlarla ölüm-dirim savaşı aparmış, bəzən də məğlubiyyətə uğramışlar (Baykara, 1966:15). Həmidə xanım Məmmədquluzadə xatirələrində yazırdı ki, “Rəhmətlik atam Əhməd bəy hər zaman söyləyərdi ki, Qafqaz sanki Avropa ilə Asiya arasında bir darvazadır. Hər yüz ildən bir bu darvazadan – Qafqazdan xalqların kortəbii köçü baş verir. Axın ya şimaldan cənuba, ya da əks istiqamətə yönəlir... Buna görə də xalqımız bu qədər mərhumiyyətlərə düşər olur və avam qalır. O bir yerdə güzəranını tam qurmağa, təsərrüfatı qaydaya salmağa imkan tapmamış, müharibə fəlakəti başının üstünü alır. Camaat ailəsi ilə birlikdə doğma yerləri tərk etmək, qaçıb dağlardakı mağaralarda gizlənmək məcburiyyətində qalır” (1920-ci il iyun ayının 11-də bizim İrana qaçmağımız haqqında// AMEA. M.Füzuli adına Əİ, F.6; s.v. 380. 50-ci dəftər).

Milli hərəkatın ilk mərhələsinin mədəni-maarifçilik xarakteri alması müstəmləkə rejiminin siyasi müstəqilliyini itirmiş xalqın mədəni-ictimai həyatına müdaxiləsinə qarşı etirazların baş qaldırması demək idi. Azərbaycan xalqı bir çox əsrlər boyunca siyasi dövlətçiliyini itirməsinə rəğmən, tarixi yaddaşı, milli ruhu və düşüncəsi, görkəmli mütəfəkkir və ziyalılarımızın (M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, S.Mehmandarov,

Ə.Ağaoğlu, və başqaları) azadlıq mübarizəsi sayəsində tariximizin ən böyük nailiyyətini – müstəqil dövlətçiliyi əldə etdilər. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev belə hesab edir ki, Azərbaycan ziyalılarının ədəbi-bədii yaradıcılığında əks olunan ictimai fikir həmin dövrün bədii sənədləri sayılmalıdır (Qarayev, 2005:6). Milli istiqlal mücadiləsi ilk dövrlərdə türkcülük ideologiyasının şüarları altında yürüdülürdü.

1. Türkcülük İdeologiyası və Azərbaycanın Milli Fikir Tarixi

Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasətinin əsas xətti əsarət altına aldığı xalqları milli adət-ənənələrdən uzaq salmaq, mədəniyyətinə laqeyd buraxmaq, yəni “xristianlaşdırmaq” olmuşdur. Azərbaycan mədəni və siyasi mühitdə Qafqazın ortaq türk ruhunu, dilini, tarixini, dövlət ənənələrini təmsil edən bir ölkədir. Bu səbəbdən və milli kimliyi qorumaq məqsədilə Azərbaycan ziyalıları turançılığ, türk birliyini milli istiqlal hərəkatının mənəvi məsələsi, siyasi və ideoloji cəhətdən müstəqil türk dövlətlərinin yaradılmasını isə başlıca ideoloji konsepsiya kimi qəbul etmişlər.

XX əsrin əvvəllərində bir-birinin ardınca baş verən siyasi və hərbi hadisələr türk xalqları arasında “türkcülük” ideologiyasının geniş yayılmasına gətirib çıxardı. Osmanlı dövləti I dünya müharibəsinə qatıldıqdan sonra və Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatlar başlandıqda isə, ölkənin rəsmi siyasətində əsas yer tutmuş oldu (Qafarov, 2020:34). Türkcülük ideologiyası rus şovinizmi və panslavizminin amansız təzyiq göstərdiyi Kazan, Azərbaycan və Türküstanda geniş yayılmışdı.

XIX əsrdə türk aydınlarının türk xalqlarının etnogenezi, dilini, tarix və mədəniyyətini araşdırmalara cəlb etməklə mədəni türkcülüyn əsasını qoymuş oldular. Məhz türk coğrafiyasında formalaşan mədəni türkcülük “türk birliyi” ideologiyasını yaratmış oldu.

XX əsrin ilk onilliyində Hilmi Tunalı, Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçuraoğlu, Əhməd Ağaoğlu, Ziya Gökalp və başqaları türkcülüyn ideyalarını bütün türk millətlərinin vahid məfkurə xətti kimi İstanbulda, Bakıda, Kazanda, Baxçasarayda, Buxarada, Səmərqənddə, Təbrizdə, Tehranda, Qahirədə, Moskvada, Budapeştdə, Vyanada, Parisdə təbliği ilə türklərin siyasi hüquqları, ümumtürk birliyi və ortaq türk dili uğrunda mübarizə edirdilər. Bununla türkcülük milli ruh və düşüncə, milli özünüdərk uğrunda mücadilə yolunda siyasi-ideoloji bir məfkurə olaraq fəaliyyət göstərməyə başladı.

Osmanlı imperiyası 1911-1913-cü illər Balkanlarda məğlub olduqdan sonra türkcülük türk coğrafiyasının hüdudlarını aşaraq, etnik türkcülük mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu dövəmdə bir çox türk ziyalıları siyasi müstəqilliyi təbliğ edir və milli dövlətin qurulması uğrunda mücadilə edir, Osmanlı türklərini bütün türkcülüyn inkişafında təkəverici qüvvə

kimi qəbul etməklə yanaşı, türk xalqlarının Osmanlı türkləri tərəfindən assimilasija olunmasına qarşı çıxırdılar.

XX əsrin əvvəllərində Türkiyənin siyasi və ictimai xadimləri arasında Osmanlı imperiyasının tənəzzülünün qarşısını almaq məqsədilə siyasi tədbirlər həyata keçirilirdi. Gizli şəkildə Tibbiyə məktəbində yaranan “İttihad və Tərəqqi” cəmiyyətində “osmanlılıq, islamçılıq və türkçülük” cərəyanlarına söykənən bir siyasət yürüdürlər (Qafarov, 2020:36-37). Həmdullah Sübhi bəy tərəfindən qurulan “Türk ocaqlar”ı təşkilatı və onun mətbu orqanı kimi 1911-ci ildən Yusif Akçura tərəfindən nəşr edilən “Türk Yurdu” məcmuəsi türkçülük ideologiyasının yayılmasında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Həmin dövrün məşhur türkçüləri arasında Azərbaycan ziyalılarından Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlunun xüsusi xidmətləri olmuşdur. 1910-cu il dekabrın 4-də Azərbaycandan mühacirət edən Ə.Hüseynzadə “İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti”nin ilk qurucularından və 1911-1918-c illərə qədər ən fəal üzvlərindən olmuşdur. O, 1914-dən fəaliyyəti göstərən “Rusiyadakı türk-tatar müsəlman təbəələrin hüquqlarının qorunması cəmiyyəti”nin “Turan” heyətinin tərkibində 1915-də Budapeştə səfər etmişdir. Heyət “Rusiyadakı türk-tatar müsəlman təbəələrin hüquqlarının qorunması cəmiyyətinin bəyannaməsi”ni Vyana parlamentinə təqdim etmişdi. Bundan sonra heyət Berlinə, Sofiyaya, may ayında ABŞ-a yola düşmüş, prezident Vilsonla görüşməyə nail olmuşdur. Həmin ilin iyun ayında “Turan” heyəti Lozanna konfransında iştirak etmək üçün İsveçrəyə səfər etmişdi. “Turan” heyətinin bəyannaməsində Rusiyanın türk-müsəlman təbəələrinin tarixi, bölgələrdə mütləqiyyətin uyguladığı müstəmləkə siyasəti, türklərin üzləşdiyi ədalətsizliklər və haqsızlıqlar haqqında məlumatlar geniş yer almışdı. Berlin səfəri zamanı Ə.Hüseynzadə Rusiya türkləri arasında XIX əsrin II yarısından etibarən baş qaldıran maarifçilik və yenilənmə hərəkatı haqqında da çıxış etmişdi. “Turan” heyətinin bu fəaliyyəti xüsusilə əhəmiyyətli idi. Çünki ilk dəfə Rusiyada yaşayan müsəlman-türklərin azadlıq mücadiləsi haqqında dünya dövlətləri və ictimaiyyəti tanış olurdu. M.Ə.Rəsulzadə həmin siyasi hadisələrin Azərbaycana təsirini təhlil edərək, yazırdı ki, “on illik kiçik bir ara Azərbaycan türklüyünü çoxlu basını, çeşidli quruluşları, politik çevrələri, gizli topluluqları, çağdan, olan-bitəndən anlar aydınları olan anlaqlı, bilinc yiyəsi bir toplum durumuna qoymuşdu” (Rəsulzadə, 2015:36). 1911-1912-ci illər İtaliya-Osmanlı müharibəsi, 1912-ci ildə “slavyan xalqlarının türk ağalığından azad edilməsi” şüarı ilə başlayan Balkan müharibələri və beynəlxalq aləmdə yaranmış mürəkkəb vəziyyət müsəlman həmrəyliyi zərurətini və türkçülük ideyalarının əsasında yeni ideoloji baxışların formalaşmasını tələb edirdi. Yeni ideologiyanın “təkamülündə, gərəksə bu ideologiyanın müntəzəm bir proqram şəkli alaraq təşkilat etibarilə

formalaşmasında və dövlət quracaq bir firqə şəklinə düşməsində ən böyük və başlıca rol Məhəmməd Əmin Rəsulzadə oynamışdır (Məmmədzadə, 1992:48).

2. XX əsrin ilk Rus inqilabının M.Ə.Rəsulzadənin milli ictimai baxışlarına təsiri

1905-ci ildə Rusiyada baş verən ilk inqilab və mütləqiyyətin elan etdiyi 17 oktyabr manifesti Azərbaycanda siyasi fəallığı artırdı və milli azadlıq hərəkatının xarakterinin və istiqamətinin dəyişməsinə səbəb oldu. Sərt diktatura rejiminin yumşalması, qismən də olsa, söz, mətbuat azadlığı Azərbaycanda ziyalıların ana dilində mətbuat orqanlarının nəşrini bərpa etməsi, siyasi partiyaların, cəmiyyətlərin, dərnəklərin fəaliyyəti üçün şərait yaratdı. Bu illərdə yeni yaranan mətbu orqanlarında müxtəlif məsələlərlə bağlı M.Ə.Rəsulzadənin yazıları dərc edilirdi.

Hələ 1902-1903-cü illərdə M.Ə.Rəsulzadə gizli fəaliyyət göstərən “Müsəlman gənclik təşkilatı” adlı dərnək yaratmışdı. Dərnəyin əsas hədəfi Rusiya imperiyasında yaşayan müsəlmanlar üçün müəyyən mədəni hüquqlar almaq idi (Yaqublu, 2001:21). Bu illərdə M.Ə.Rəsulzadənin ictimai baxışlarını liberal, mədəni-maarifçi xarakter daşıyırdı. O, 1903-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetindən xalqına səsənərək “Qafqaz müsəlman əhalisindən ümumi və Bakı əhlindən xüsusi təvəqqe edirəm ki, öz uşaqlarından balaca olan vaxtda elm və tərbiyə kəsb etməkdən başqa bir şey mənsur tutmasınlar”, deyə yazırdı (Rəsulzadə, 2014:21).

1904-cü ilin axırlarında gizli “Müsəlman demokratik Müsavat” cəmiyyətinin əsasında RSDFP-nin Bakı komitəsinin nəzdində müsəlman sosial-demokratik “Hümmət” təşkilatı yaradılmışdı. Bu Azərbaycanda Mir Həsən Mövsümov, Məhəmməd Həsən Hacinski və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindənyaradılmış ilk siyasi türk təşkilatı sayılır. 1905-ci ildən yarımüstəqil fəaliyyət göstərən “Hümmət”in üzvləri arasına M.Əzizbəyov, N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev kimi inqilabçıların da adları qatılmışdı. “Hümmət”in baxışları Rusiya Sosial-Demokrat partiyasının proqramının prinsiplərinə çox yaxın idi. 1904-cü ilin sonunda Bakıda “Hümmət” adlı qəzet də nəşr edilirdi. M.Ə.Rəsulzadə 1905-ci ildə “Hümmət” qəzetinin 3-cü sayında milləti və inqilabi qüvvələri birliyə səsəlirdi: “Hərəməz bir küncdə bir xüsusi cəmiyyət qayırb da müxtəlif yollar ilə getməkdənsə, birləşməli, öz fikir və fellərimizdən bir-birimizi halı etməliyiz. Millətpərəstlik bizə yararsa, hamımız millətpərəst, demokratlıq yararsa, hamımız demokrat və qeyri bir yarar məslək üzrə olub, müttəhidül-qövl vəl fel iş görək” (Rəsulzadə, 2014:26).

Rusiya mütləqiyyəti müstəmləkələrdə genişlənən milli hərəkatın qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif tədbirlərə əl atmağa başlayır. Müstəmləkə xalqları arasında milli ədavətin qızıdırılması çarizmin əl atdığı tədbirlərin ən başlıcası idi. 1905-ci ilin fevral ayından

Azərbaycan torpaqlarında ermənilərlə azərbaycanlılar arasında 1906-cı ilin son payızına qədər davam edən milli münaqişə zəminində qanlı toqquşmalar baş verir. M.Ə.Rəsulzadə hadisələrin əsas səbəbini açıqlayaraq yazırdı ki, “Cənnət misal Qafqazı böylə cəhənnəmə döndərən...Rusiya istibdadi-qəddaranəsini kim tanımıyor?!” (Rəsulzadə, 2014:27). Bu bələdan qurtarmağın yeganə yolunu yenə də birlikdə görürdü: “Əgər sülh istəyirsiniz, yəni düçar olduğumuz mərəzdən səhhət tapmağımızı arzu edirsiniz, müttəhid olun, birləşin...” (Rəsulzadə, 2014:28).

1905-1906-cı illər milli münaqişəsi Azərbaycan xalqının siyasi həyatında mütləqiyyətə qarşı etiraz və siyasi intibah prosesinə anti-erməni xarakterini də əlavə etdi və milli hərəkatın zəif tərəflərini açıq şəkildə ortaya qoydu. Bu hadisələr nəticəsində Azərbaycanın siyasi həyatında “Difai”, “Müdafiyyə”, “İttifaq” kimi yeni, radikal istiqamətli partiyalar yarandı. M.Ə.Rəsulzadə milli münaqişənin həll olunmasını həm də milli əsaslara dayanan təşkilatın rəhbərliyində görürdü.

Milli əsasa dayanan, milləti birlik fikirləri ərafında birləşdirən ilk təşkilat 1911-ci ilin oktyabr ayında Bakıda yaranan Müsəlman Demokratik Müsavat partiyası oldu. Azərbaycanın ictimai-siyasi inkişafı tarixində ikinci mühüm siyasi partiya olan “Müsavat”ın ilk proqramının əsas qayəsi bütün müstəqil müsəlman dövlətlərinin istiqlallarını qorumaq və bütün məhkum müsəlman millətlərin istiqlala qovuşmalarına kömək etmək idi.

“Müsavat” partiyasının fəaliyyətinin ilkin dövrü islamiyyət ruhlu idi və bu tarixi zəruri bir amil sayıla bilər. Ümumiyyətlə, I dünya müharibəsinə qədər bütün milli azadlıq hərəkatında islamçılıq aparıcı xətt və milli özünüdərkən mühüm amillərindən biri olmuşdur. Mərkəzi Komitəsinin ilk tərkibi Kərbəlayı Vəli Mikayılov, Əli Abbas Müznib, Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağıyevdən ibarət olan “Müsavat” partiyasının ilk proqramının əsas xətti müsəlman ölkələrinin müstəqilliyinin qorunması və müsəlman millətlərin istiqlaliyyəti uğrunda mücadilə idi.

3. Rusiya Müsəlmanlarının ilk qurultaylarında milli məsələlər

Bütün bu prinsiplər Rusiya müsəlmanlarının I qurultayında, 1905-ci il avqust ayının 15-də yaradılan “Ümumusiya müsəlmanları ittifaqı”nın (“İttifaqi-müslimin”) proqramında və nizamnaməsində əks olundu. “İttifaqi- müslimin” proqramının müəllifi Əlimərdan bəy Topçubaşov idi. 1905-ci il avqustun 15-də Nijni-Novqorod şəhərində yarmarka zamanı 150 nəfərin iştirakı ilə Ümumrusiya Müsəlmanlarının I Qurultayı keçirildi. Çıxışlarda “Bütün Rusiya müsəlmanlarını birləşdirmək”, müsəlman burjuaziyasının qanunlarını rus burjuaziyasının qanunlarına uyğunlaşdırmaq, müsəlmanlara qarşı zülmü və hüquqi

bərabərsizliyi aradan qaldırmaq, ana dillərdə məktəblər açmaq, müsəlman kitablarını və qəzetlərini nəşr etdirmək uğruna çağırışlar edildi. Qurultayda türk xalqlarının türkçülük və islamçılıq zəminində birləşməsinin vacibliyi qeyd edilmiş, buna müvafiq “Müsəlman İttifaqı” adlı qurumun yaradılması qərara alınmışdı. Bu konqresin mühüm cəhətlərindən biri ilk dəfə olaraq sünni və şiə türklərin məzhəb fərqlərinə baxmayaraq, problemlərini birlikdə müzakirə etmələri idi. Qurultayda Topçubaşovun məruzəsi əsasında beş maddədən ibarət qərar qəbul edildi. Qərara əsasən, Rusiyanın bütün quberniyalarında müsəlmanlar sosial-mədəni və siyasi tələblərə uyğun birləşməli, ölkədə xalq təmsilçilərinin azad seçki yolu ilə qanunvericilik, dövlət idarəetmə orqanları yaradılmalı, hüquqi qanunvericilik təsis edilməli, müsəlman təbəələrinin hüquqları rusların malik olduqları bütün siyasi, mülki və dini hüquqları ilə bərabər olmalı, müsəlman quberniyalarında məktəblər, mətbuat orqanları, ictimai kurslar, qiraətxanalar, maarif qurumları açılmalıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün müsəlman qurultaylarının rəhbərliyi altında müntəzəm fəaliyyət göstərən yerli şuralar yaradılmalı idi.

Rusiya müsəlmanlarının I qurultayı Rusiyadakı türk xalqlarının imperiyanın ruslaşdırma siyasətinə qarşı mübarizəsinin milli kimliyin əsasını təşkil edən dini və milli ideyalar əsasında başlanmasına nail oldu.

1906-cı ilin yanvarında Peterburqda Rusiya müsəlmanlarının II qurultayı keçirildi. Qurultayda Ə.Ağayevin və Q.İbrahimovun yaxından iştirakı ilə Ə.Topçubaşı tərəfindən hazırlanan “Müsəlman İttifaqı”nın nizamnaməsi və proqramı müzakirə edildikdən sonra qəbul edildi. 23 maddədən ibarət nizamnaməyə əsasən, İttifaqın Mərkəzi Komitəsinin Bakıda yerləşdirilməsi nəzərdə tutulur və Bakı Rusiya müsəlmanlarının siyasi mərkəzi kimi tanınırdı. 1906-cı il avqustun 16-da Nijni-Novqorod şəhərinin mərkəzi klubunda Rusiya Müsəlmanlarının III Qurultayı keçirildi. Konqresə Qafqaz, Krım, Volqaboyu, Sibir, Türkünstan və Qırğızıstandan 1000-ə qədər iştirakçı qatılmışdı. Qurultayın 15 nəfərdən ibarət İdarə Heyətinin sədrliyinə Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl bəy Qaspiralı, Qəbdraşid İbrahimov, Mustafa Şirvanski, Səid-Girey Alkın, Yusuf Akçura, Musa Biqiyev, Şahaydar Sıralanov, Səlim-Girey Çanturin və başqaları daxil idi. Qurultay bir sıra mühüm qərarlar aldı: bütün müsəlmanların birliyi və ittihadi-islam ideyası müdafiə olundu, açıq siyasi fəaliyyətin vacibliyi, bunun üçün milli və dini əsaslı proqrama sahib Müsəlman partiyasının yaradılmasının zəruriliyi vurğulandı, Topçubaşovun hazırladığı proqram layihəsi qəbul edildi; təhsilin problemləri müzakirə olundu, məktəb və təhsil komissiyası yaradıldı; dini islahat komissiyasının 13 maddədən ibarət qərar layihəsi müzakirə edilərək Rusiya müsəlmanları üçün vahid dini qurumun yaradılması qərara alındı; Rusiya müsəlmanlarının siyasi, iqtisadi, sosial və dini

problemlərini həll etmək məqsədi ilə Müsəlman İttifaqının Topçubaşı tərəfindən hazırlanmış 11 fəsil və 75 bənddən ibarət Proqramı qəbul edildi.

Müsəlmanların siyasi fəallığının artması rus mütləqiyyətini narahat etdiyindən 1906-cı ilin sonlarından ictimai-siyasi xadimlərin, ziyalıların təqibinə başlandı. 1907-1908-ci illərdə Rusiyada Stolipinin başlatdığı irticaçı siyasət Bakıdakı inqilabi fikirli şəxslərin də təqib olunmasına səbəb oldu. Bununla əlaqədar, M.Ə.Rəsulzadə öncə İrana, sonra isə, 1911-ci ildə Türkiyəyə mühacirət etməli oldu. Lakin, fikrimizcə, bu mühacirət faktını M.Ə.Rəsulzadənin yalnız siyasi təqiblərdən qorunmaq tədbiri kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Bildiyimiz kimi, həmin illərdə (1905-1911-ci illər arası) İranda Məşrutə hərəkatı başlamış, 1908-ci ildən isə (Təbriz üsyanından sonra) hərəkatın mərkəzi Cənubi Azərbaycana keçmişdir. M.Ə.Rəsulzadə Məşrutə hərəkatının xadimləri ilə görüşmüş, İranda ilk demokrat partiyasının yaradıcısı və demokratik islahatların təbliğatçısı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun irsinin mühüm bir hissəsi (Əsasən 1906-1909-cu və 1914-cü ilə qədər müxtəlif mətbu orqanlarında dərc olunan publisistik yazıları, məqalələri) Cənubi Azərbaycanın hüriyyəti məsələlərinə və tarixinə həsr olunmuşdur. 1910-cu ildən isə İranda yayımlanan müasir tipli ilk mətbu orqanın – “İrani-nov” qəzetinin redaktoru olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə mühacirət illərində İstanbulda “Türk ocağı”nda və “Türk yurdu” jurnalında Azərbaycan və İranda yaşayan türklər haqqında müfəssəl məlumatlarla çıxış etmişdir.

1906-cı ildən başlayaraq türk-müsəlman ictimai xadimləri Rusiya Dövlət Dumalarının (I Dövlət Duması – 1906-cı ildə, II 1907-ci ilin fevral ayında, III Dövlət Duması həmin ilin noyabr ayında, IV Dövlət Duması isə 1912-ci ilin payız aylarında çağırılmışdı) işində də yaxından iştirak edirdilər. Dumalara seçilmiş müsəlman nümayəndələrin Müsəlman Fraksiyası yaradılmışdı. Bunların arasında II Dumanın fəaliyyəti daha əhəmiyyətli sayıla bilər. Birincisi, bu Dumada Rusiyanın müsəlman dövlətlərini təmsil edən vəkil sayı maksimum həddə, 38 nəfər idi (Usmanova, 2005:166). Müsəlman Fraksiyasının isə 22 üzvü var idi (Seidzadə, 1978:56). Deməli, onların əksəriyyəti birgə fəaliyyət göstərirdi. Bundan əlavə, Dumanın fəaliyyəti zamanı 6 nəfərdən ibarət “Müsəlman Əməkçi Qrupu” yaradılmışdı.

III Dövlət Dumasının Müsəlman Fraksiyasının tatar deputatlarının təklifi ilə 1910-cu ilin noyabrında Ufada Müsəlman Bürosu yaradılmışdı. Sonuncu IV Dumanın fəaliyyətinin başlanğıcı 1912-1913-cü illər Birinci Balkan müharibəsinə təsadüf edir. Osmanlı İmperiyasının bu müharibələrdə məğlub olması Dumada Müsəlman Fraksiyasına qarşı etirazların artmasına səbəb oldu. Üzvlərinin sayının az olmasına və siyasi təzyiqlərə baxmayaraq, IV Dumanın Müsəlman Fraksiyası Rusiya hökumətinə müraciət edərək, ondan Türkiyənin daxili işlərinə

qarışmamağı tələb etdi və dinindən asılı olmayaraq bütün xalqlar üçün bərabər seçki hüququnun təmin edilməsi məsələsini gündəmə gətirdi. IV Dumanın Müsəlman Fraksiyası dini qurumların yenudən təşkil edilməsi üçün müşavirə aparmaq üçün Daxili İşlər Nazirliyindən izn almağa nail olmuşdu.

Nəzərdə tutulan müşavirə 1914-cü il iyunun 15-25-də Peterburqda keçirildi. Müsəlman Fraksiyasının rəhbəri K.Tevkelevinin təklifi ilə toplantı IV Müsəlman Qurultayı kimi qəbul edildi. Müsəlmanların IV Qurultayının beş iclası keçirilmişdi. Qurultay Əlimərdan bəy Topçubaşının hazırladığı iki mühüm sənədi: “Müsəlman ruhani təhsil müəssisəsi – mədrəsələrin yaradılmasının mühüm məsələləri” adlı sənədi və “Rusiya imperiyası müsəlmanlarının dini işlərinin aparılması haqqında əsasnamə” adlı layihəni qəbul etdi. Ümumilikdə bu qurultayda on qərar layihəsi qəbul edilmişdi.

Rusiya Müsəlmanlarının IV Qurultayından bir ay sonra başlayan I Dünya müharibəsi, Rusiyanın Osmanlı imperiyasına müharibə elan etməsi ilə müsəlmanlara qarşı çağırışlar rəsmi xarakter aldı. Deputatların Dumadakı çıxışları, ziyalı məclislərinin müzakirələri, mətbuatın, xristian din xadimlərinin çıxışları müsəlmanların əleyhinə təbliğat yürüdü. Rusiya-Türkiyə cəbhəsinin hərbi əməliyyatları, Rusiya hökumətinin daşnak partiyasının terrorçularını həbsdən azad etməsilə ermənilərin silahlı dəstələr yaratması Cənubi Qafqazda vəziyyəti kritik həddə çatdırmışdı. 1914-cü ilin payızından erməni hərbi dəstələri türklərə qarşı döyüşlərə başladılar. 1914-cü ilin dekabrından 1915-ci ilin yanvar ayınadək erməni quldur dəstələri Qars və Batumda, 1915-ci ilin yazında isə Qars və Ərdəhanda türklərə qarşı qırğınlar törətdilər. 1915-ci ilin yazında acar torpaqlarında müsəlman əhaliyə qarşı hərbi əməliyyatlar aparıldı, minlərlə müsəlman həbs edildi, yüzlərlə kənd dağıdıldı, minlərlə qadın, uşaq və qoca öz yurd-yuvalarından sürgün edildi. Baş verən hadisələr türklərin Rusiya imperiyasının müstəmləkə zülmünə etirazını və müstəqillik uğrunda mücadiləni daha da alovlandırdı. Dumanın Müsəlman Fraksiyası “Qafqaz cəbhəsində məskunlaşan müsəlmanların vəziyyəti haqqında” bəyanatla bu hadisələrə öz etirazını bildirdi (Həsənli, 2013:206).

1915-1916-cı illər ərzində Bakı yenidən Dumanın Müsəlman Fraksiyasının və Bürosunun əsas təbliğat mərkəzinə çevrilmişdi. 1915-ci ilin payızından Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə çıxan “Acıq söz” qəzeti Müsəlman Fraksiyasının və Bürosunun fəaliyyətində mühüm yer tutmağa başladı (Həsənli, 2013:276-277).

3. Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayı və M.Ə.Rəsulzadənin milli-siyasi görüşləri

1917-ci ilin fevralında Rusiyada başlayan və qələbə ilə başa çatan burjua-demokratik inqilabı Azərbaycan milli hərəkatında yeni dövrün başlanğıcı oldu. 1917-ci il mart ayının 2-də Rusiyada Müvəqqəti hökumət yaradıldı. Müvəqqəti hökumətin 3 mart bəyannaməsi və Rusiya vətəndaşlarına imzalanan 6 mart müraciətində bütün siyasi və dini məzhəblər üzrə əfv veriləcəyi; söz, mətbuat, cəmiyyətlər, iclas və tətillər azadlığı; dini və milli məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması; Müəssislər Məclisinin çağırılması nəzərdə tutulurdu. Milli azadlıq hərəkatlarının təzyiqi altında Müvəqqəti hökumət 1917-ci il mart ayının 20-də milli və dini məhdudiyyətlərin ləğv olunması haqqında Dekret imzaladı. Millətlərin öz müqəddəratını həll etmək hüququ məhdud formada, yalnız polyak və fin xalqları üçün tanındı. Bu yeni “demokratik” dövlətin də anti-müsəlman ruhunun göstəricisi idi. 1917-ci ilin fevral ayından Azərbaycan milli liderləri azərbaycanlıların xüsusi millət kimi siyasi konstitusiya hüququ və Rusiya dövləti tərkibində ərazi muxtariyyəti uğrunda mücadiləyə başladılar. Bununla da Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı siyasi müstəqillik uğrunda mücadilə mərhələsinə qədəm qoydu. Rəsulzadə I dünya müharibəsi və 1917-ci il fevral inqilabının Rusiya türklərinin azadlıq mübarizəsinə təsirini təhlil edərək, belə bir qənaətə gəlmişdi ki, “Qafqaz türklüyündə doğan ümid...ulus prinsipinin uğur qazanacağına bağlanmış bir ümid!” idi (M.Ə.R. Az. Cümh. s. 37). Mütləqiyyətin devrilməsi Cənubi Qafqazda siyasi prosesləri sürətləndirdi. M.Ə.Rəsulzadə 1917-ci il apreli 14-də “Açıq söz” qəzetində yazırdı: “İstibdad, bu Şərqdə hürriyyət cəlladı olan çar istibdadı hürriyyətpərvər Rusiya cəmətlərinin qeyrətli zərbəsi ilə sərnigün olduqdan sonra bütün vətəndaşların, tamam millətlərin əl-qollarındakı zəncirlər açıldı... Qafqasiya müsəlmanları, Azərbaycan türkləri də bunu hiss etdilər” (Rəsulzadə, 2013:150).

Martın 27-də Bakı Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi yaradıldı (Baykara, 1966:100) və Komitənin üzvlərindən Əlimərdan bəy Topçubaşov milli qüvvələrin birliyinə nail olmaq üçün Gəncəyə, oradan da Tiflisə yollandı. Aprelin 11-də Ə. Topçubaşov Qafqaz diyarının məsələləri ilə bağlı Sərdar sarayında keçirilən Xüsusi müşavirənin iclasına dəvət edildi (Həsənlı, 2013:239-240).

Ə.Topçubaşovun Gəncə və Tiflis səfərlərindən sonra 1917-ci il aprelin ortalarında Bakıda Qafqaz Müsəlmanları Qurultayı işinə başladı. “Bu qurultay bütün Qafqasiya müsəlmanlarının övzai-hazirə münasibəti ilə keçirdikləri hal və hissiyyətə tərcüman olub onun siyasi, milli, və mədəni ideallarının baş mətləblərini aydın surətdə elan etməlidir” (Rəsulzadə, 2013:150).

Qurultayın ümumilikdə dörd iclası keçirilmişdi. Qurultayın işində Gəncədəki “Türk Ədəmi Mərkəziyyət” və Bakıdan “Müsəvat” partiyaları fəal iştirak edirlər. Qurultayın

iclaslarında Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Əfəndiyev, Şeyxülislam M.Pişnamazzadə, Dağıstan müsəlmanlarından Hadi Əfəndi, H.Ağayev, professor R.Karlanov və başqalarının çıxışları, ən başlıcası isə ilk iclasda, Şərq tarixində ilk dəfə olaraq iki qadın nümayəndənin – Şəfiqə Xanım Əfəndizadə və Adilə Xanım Şahtaxtinskayanın məruzələri dinlənildi. Qafqaz Müsəlmanlarının Bakı Qurultayının əsas müzakirə mövzuları Rusiyanın siyasi quruluşu, müsəlmanların dini məsələləri, Qafqazda təhsil problemləri, Qafqaz müsəlmanlarının Rusiya Müvəqqəti hökumətinə və I dünya müharibəsinə münasibəti oldu.

Bütün qurultay iştirakçıları milli müstəqilliyin tərəfdarı idilər. Lakin müstəqil türk millətlərinin siyasi quruluşu ilə bağlı müzakirələr iştirakçılar arasında fikir ayrılığının olduğunu əks etdirirdi. “Qarşıdurma bir yandan tükçülər, bir yandan da islamçılarla sosialistlər arasında idi. Federasiya quruluşunu savunanlar türkçülər idi. Bunlar Azərbaycan üçün də ayrıca yerli özərlik istəyirdilər. Qarşılar isə yalnız demokratik respublika ilə yetinib, ulus sorununun çözümünü yerli deyil, kültürel özərlik kimi düşündülər” (Rəsulzadə, 2015:39). Azərbaycan nümayəndələrinin əksəriyyəti artıq siyasi müstəqillik ideyasına üstünlük verirdilər. Onların fikrincə təkcə Azərbaycan deyil, Rusiyanın bütün türk xalqlarının siyasi cəhətdən maariflənməsinə nail olmaq mütləq idi. Lakin Qafqazın müxtəlif bölgələrinin nümayəndələri “İslam birliyi” ideyasını müdafiə edirdilər. Onlar iddia edirdilər ki, müsəlmanlar siyasi müstəqilliyə hələ də hazır deyildilər. Lakin M.Ə. Rəsulzadənin bildirdiyi kimi, “Hər bir müsəlman milləti öz dili, tarixi adət və ənənəti ilə birləşib, mədəni bir qüvvət təşkil etməli” (Rəsulzadə, 2013:155).

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, “millətlər ibtidai halda bulunduqları zaman milliyyətlərini din şəklində hiss edirlər və bu hiss kəndilərini din ətrafında birləşdirə bilər. Fəqət bir millət tərəqqi etdikcə milliyyət hissi də tərəqqi edər, o zaman din ilə cinsiyyət ilə ayr-ayrı qüvvətlər olduğu anlaşılır” (Rəsulzadə, 2013:155).

M.Ə.Rəsulzadə Qafqaz qurultayındakı fikir ayrılıqlarını ayr-ayrı incələmiş, hər istiqamətin təmsilçilərinin gətirdikləri əsasları zamanın prizmasından çıxış edərək qiymətləndirmişdir. O, millət və din məfhumlarının ayrılmaz olduğunu və bir-birini tamamladığı qənaətində olan nümayəndələri fikirlərinə qismən haqq verirdi. M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, “...türklük və müsəlmanlıq haqqında olan əsaslı nəzəriyyələr Rusiya müsəlmanlarına aid olunca bir növ elmi mübahisədən ibarət olub qalıyor. Çünki otuz milyonluq müsəlman kütləsindən 29 milyonu türkdür. Yerdə qalan bir milyon da komiyon danışıqları əsnasında qəti surətdə aşkar oldu ki, ciddiyyəti-təmamilə türk mədəniyyətinə qovuşmaq istiyorlar” (Rəsulzadə, 2013:157). Buna görə də Qafqaz müsəlmanlarının qurultayının

Rusiyanın federativ əsaslı demokratik respublika formasında qurulması ideyasının siyasi müstəqillik uğrunda mübarizənin hələ ilk mərhələsi olduğunu və daha da inkişaf edəcəyini vurğulayırdı. “Komision müzakirəni təklif elədi ki bu mətləbləri yarından etibarən tətbiq olunacaq bir qərar şəklində degil, böyük bir arzu və amal surətində tələqqi olunmasını ayrıca rica edər... Qoy qəbul edəcəgimiz bu qərar bizim işıqlı yıldızımızı təşkil eləsin və bu yıldızı özümüzdə rəhbər ittixaz edərək Məclisi-Müəssisana o sürətlə hazırlaşaq. Oraya göndərəcəgimiz vəkilləri məhəlli muxtariyyətli cümhuriyyəti-ənam tələbində olan şəxslərdən göndərək” (Rəsulzadə, 2013:157). Gərgin danışıqlardan sonra qurultay qərara gəldi ki, “federativ əsaslarla demokratik respublika Rusiya dövlət quruluşunun müsəlman xalqlarının mənafeyini ən yaxşı təmin edən forması kimi tanınsın” (Qafqaz Müsəlmanları Qurultayının Qətnaməsi. Aprel, 1917.//ARDA, f.790, s. 1, i.18, v.3).

Qurultay Bakıda Cənubi Qafqaz üzrə Milli Komitənin Mərkəzi Bürosunun, Vladıqafqazda Şimali Qafqaz üzrə Mərkəzi Büronun açılması haqqında qərar qəbul etdi (Həsəni, 2013:246).

Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayı. M.Ə.Rəsulzadə etnik türkçülüyn ideoloqu kimi

1917-ci il mayın 1-də Moskvada Rusiya müsəlmanlarının qurultayı açıldı. Qurultayda 900 nəfər, Volqaboyu, Krım, Qafqaz, Qırğızıstan, Sibir və digər bölgələrdən artıq 100-ə yaxın qadın nümayəndələr də iştirak edirdi. Qurultayda Rusiyanın bütün türk xalqları - Qafqaz türkləri, dağlılar, Volqaboyu, Sibir və Uralda yaşayan tatarlar, başqırdlar, Şərqi Türküstan xalqları – qırğızlar, türkmənlər, özbəklər təmsil olunmuşdu. “Mayın 1-də məclis rəsmən açıldı... Göz başqa bir mənzərə qarşısında. Rusiya müsəlmanlığının hamısı burada... Sanki bir qələyə çıxmışsan da böyük Rusiyanın böyük müsəlman vilayətinə nazir bir mövqedə oturmuşsan...bir qan və bir ruhla canlanan türk tatarlığı, Rusiya müsəlmanlığını seyr ediyorsun” (Rəsulzadə, 2013:171). Qurultayın işi mayın 10-a kimi davam etmiş, ümumilikdə 12 iclas keçirilmişdi.

Moskva qurultayında Azərbaycan türklərinin heyətinə Ə.Topçubaşov rəhbərlik edirdi. Bu heyət Cənubi Qafqaz müsəlman milli komitəsinin xüsusi missiyasını daşıyırdı (Həsəni, 2013:248). Nümayəndə heyəti qurultaya Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Bakı qurultayında təklif etdiyi ərazi muxtariyyəti ideyasını təqdim etdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin məruzəsi qurultayın üçüncü toplantısında dinlənildi. Həmin toplantıda ilk çıxış Əhməd bəy Salikov tərəfindən edilmişdi. Ə.Salikov Rusiyanın və türk xalqlarının hazırkı siyasi vəziyyətini təhlil edərək, türk millətləri üçün öncə həm mədəni, həm də güclü siyasi mərkəz yaratmağın vacib

olduğunu vurğulamışdır. Siyasi mərkəz yaratmaq üçün isə müstəqil dövlətin qurulmasının doğru olduğunu, ancaq bunun türk xalqları üçün əlçatmaz olduğunu bildirmişdir. Onun fikrincə, müstəqil dövləti yaratmaq Rusiyadan ayrılmaq demək idi. Rusiyadan ayrılmaq isə o zamankı heç bir partiyanın proqramında irəli sürülmürdü. Həm də türk xalqlarının müstəqil dövləti idarə edəcək hazırlıqlı xadimləri də yox idi. Salikovun fikrinə görə, federasiya quruluşu həm də ümumi türk mədəni birliyinə mane olacaqdı.

Ə.Salikov və acar Kipanidzedən sonra M.Ə.Rəsulzadənin məruzəsi dinlənildi. Məruzə ətrafında müzakirələr və mübahisələr (əsasən Ə.Salikov və M.Ə.Rəsulzadə arasında) qurultayın altıncı məclisində xüsusi vüsət aldı. “...Federasiya lehinə Volqaboyu intelligensiyasının əksəri, müəllimlərindən qismi-mühümmi, mətbuat ərkanından Fateh Kərimi (“Vəqt” mühərriri), Hadi Atlasi, Tutqarov, Zakir Əlqədari (“Turmuş” mühərriri), üləmadan bir çoxu, sosial-revolusioner məsləkindəki əmələlərlə kəndçilər, tatar soldatlarından bir qismi, qadınlardan bir hissəsi federasiya lehinə söz söyləyərək vilayət nümayəndələrindən Türkiyə, Qırğızıstan, Krım və Qafqasiya nümayəndələrinin demək olar ki, haman hamısı bu nöqteyi-nəzəri müdafiə ediyor. “El” mühərriri Ayaz əfəndi İshakov ilə Volqaboyu əmələ və kəndçi vəkillərindən ibarət işçi qismi ilə soldatlardan bir hissəsi və əksəriyyəti Volqaboyu qadınlardan ibarət olan ünas şöbəsi ilə bir qisim tatar gəncləri, Qafqasiyadan dəxi Şimali Dağıstan nümayəndələrindən bir-ikisi mərkəziyyət üsulu tərəfində idilər” (Rəsulzadə, 2013:197). M.Ə.Rəsulzadənin fikrini ən çox dəstəkləyən və türk xalqları arasında təbliği edən azərbaycanlı Əlimərdan bəy Topçubaşov, baş kapitan Əhməd-Zəki Vəlidoğlu, qazax Mühəmmədcan Tınışpayev və Əlixan Bukeyxanov, özbək Usman Xocyyev olmuşlar (Vserossiyskiy Musulmanskiy Seezdı 1905-1906 qq., 2005:231).

M.Ə.Rəsulzadə cavab çıxışında Ə.Salikovun muxtariyyət əleyhinə və mərkəzləşmiş dövlətin lehinə irəli sürdüyü bütün müddəaların əsassız olduğunu tarixi və elmi dəlillərlə sübuta yetirmişdir. Türk millətinin siyasi düşüncə tərzinə olan inamsızlığa gəlincə isə, “Muxtariyyətə hazır degiliz, cəməətimiz əvamdır, deyən əfəndilər görüyprum ki, mərkəzdəki xəlqin idrakına cox güvəniyorlar... Onun özünü idarə edə biləcəginə dəxi ehtiram görək. Kəndisindən naümid olub bütün diləklərini başqalarından gözləyən bir millət, millət olaraq yaşayamaz” (Rəsulzadə, 2013:204). Bu fikirləri milli mücadilə hərəkatının ilk dövrlərindən etibarən türk milləti və onun təfəkkürünə verilən ən yüksək qiymət kimi qəbul etmək olar.

Qurultay iştirakçılarından bəziləri iddia edirdilər ki, muxtariyyət məsələsi torpağa bağlıdır və konkret ərazisi olmayan bəzi müsəlmanlar muxtariyyət əldə edə bilməyəcəklər. Buna görə də mədəni muxtariyyət uğrunda mübarizə aparmaq daha məqsədəuyğundur.

M.Ə.Rəsulzadənin bu iddialara cavabı çox konkret olmuşdu: “bu nəzəriyyə ilə təskin bulub da kəndi milli məsələsini həll edə biləcək və o hala qane olacaq dünyada bir millət vardır ki, nə yeri var, nə yurdu. Bu – yəhudi millətidir. İlahülhəmd bizim yerimiz də var, yurdumuz da!” (Rəsulzadə, 2013:205).

M.Ə.Rəsulzadə bu qurultayda millətçilik və ümmətçilik fikirlərinə də tam aydınlıq gətirdi. “...islam adında bir millət yoxdur. İslam dinində millətlər vardır. Bu millətlərin mərkəzi-səadətləri özlərində, öz milli hökumətlərindədir. İslamı parladacaq bu şey məsud millətlər arasında təmin etdiyi irtibati-mədəniyyətdir ki, o da bir millət degil – beynəlmilliyətdir” (Rəsulzadə, 2013:204).

Qurultayda gizli səsvermə yolu ilə “271 rəyə qarşı 446 rəy əksəriyyətlə milli-məhəli muxtariyyət üzərinə qurulu xəlf cümhuriyyəti lehinə olduğu elan” (Rəsulzadə, 2013:205) olundu.

Qurultayın gündəliyinə Rusiyanın siyasi quruluşu, milli-mədəni muxtariyyət; I dünya müharibəsinə münasibət; İdarə heyəti və seçki qabağı kampaniyanın taktikası” qadın, fəhlə və aqrar məsələlər; dövlət silahlı qüvvələrinin yaradılması; müharibədən zərəcəklərə yardımın təşkili; Ümumrusiya Müsəlman Şurasının seçilməsi məsələləri daxil idi (Həsənli, 2013:251). Ümumrusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayında M.Ə.Rəsulzadənin məruzəsi əsasında siyasi quruluş haqqında qərarın qəbul olunması ilə milli-istiqlal hərəkatı türkçülükdə etnik türkçülüyə keçid dönməsinə qədəm qoydu. Rusiyanın türk xalqlarının milli istiqlal mübarizəsi “milli-coğrafi” mühitdə irəliləyərək milli muxtariyyət uğrunda savaşa qalxdı. Bu, müstəqil demokratik milli dövlətin yaradılmasından öncəki bir addım idi. “Türk birliyi” ideyası “islamçılıq” ideyasının zəncirlərini qıraraq türkçülük ideologiyasına qarşı sürülən “panislamizm” ittihamlarının əsassız olduğunu sübut etdi.

Ərazi-muxtariyyəti təklifi Azərbaycan siyasi qüvvələri arasında birmənalı qarşılanmamışdı. Solçu “Hümmət” (həm bolşevik, həm də Rusiya sosial-demokrat partiyasının siyahısında olan menşevik yönümlü), “Müsəlman sosialistlər bloku” və sağçı “İttihad” partiyası Azərbaycanın gələcəyini yalnız və yalnız demokratik Rusiyanın tərkibində görürdülər. “Vəhdəti-siyasi fikrini müdafiə edənlər sosialistlərlə islamçılar idi. Birincilərin şüarı “Cümlə cahan fəqərəyi-kasibəsi, toplaşın!” ikən, qalxıb da Rusiya fəqərəyi-kasibəsini bir ikən yenidən “ayrı-ayrı şərait altında almaq və yek digərindən ayırmaq”, bitəbb, zövqlərinə müvafiq gəlməyirdi... İslamçılar dəxi Rusiyanın siyasi hürriyyətinə iktifa edərək 30 milyonluq Rusiya müsəlmanlarını bir idareyi-ruhaniyyəyə bağlıyor və milli-mədəni işlərə baxacaq bir məclisi-milli ilə iktifa ediyordular... Dəlilləri ayrı olsa da, gedəcəkləri yolları bir olan bu iki siyasət

yoğçuları arasında bir də bir növ mərkəziyyətçi türkçülər var idi. Bunlar da islamçı olmadıqları halda, Rusiya vəhdəti-siyasiyyəsində Rusiya türklüyünün vəhdəti üçün bir məziyyət görüyor, düşünüyörlərdə ki, Rusiya cümhuriyyəti daxilində qalan türklər öz milli və mədəni işlərini kəndilərinə məxsus bir məclis və bir idarə vasitəsilə görürlərsə, qıvami-millilərinə daha əvvəl tərəqqi edirlər” (Rəsulzadə, 1998:6-7).

Sonradan məhz bu qruplar hakimiyyətə seçkilər zamanı bütün milli qüvvələrin birliyi çağırışına, Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı milli cəbhəyə qatılmadılar. “Onlar millətə əlvən, parlaq rənglərlə təsvir edilən, qurdun quzu ilə yan-yana otlayacağı “Yeni Rusiya” vəd edirdilər. “Müsəvat” isə milli bir Azərbaycan vəd edirdi” (Məmmədzadə, 1992:69). M.Ə. Rəsulzadənin fikrincə, “Yalnız türk federalistləri,.. türk ədəmi-mərkəziyyətçilərinin fikrincə, böyük Rusiya gərək zamanın hakim bir fikri olan milliyyətə istər-istəməz hesab verə idi...Lazım idi ki, milliyyət bir hökumət şəklində təzahür etsin. Bunun üçün də Rusiya milli-məhəlli muxtariyyətlərdən təşəkkül etməliydi” (Rəsulzadə, 1998:7). Buna görə də 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Rusiyada yaranmış bütün siyasi partiyalar mübarizə hədəfi olaraq “Müsəvat”ı seçmişdilər.

Sonuç

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın daxili və xarici vəziyyəti, I Dünya müharibəsi nəticəsində baş verən beynəlxalq siyasi-coğrafi dəyişikliklər nəticəsində Azərbaycanda milli müqavimət hərəkəti yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu. XVIII əsrdən etibarən Rusiya imperiyasının siyasi-iqtisadi təzyiqləri ilə mücadilə edən Azərbaycan xalqının milli istiqlal məfkurəsinin inkişafı bütün türkçülük ideologiyasına öz təsirini göstərdi. Hətta Osmanlı imperiyasının əsas siyasət xəttini təşkil edən türkçülüyn inkişaf mərkəzinin Azərbaycana, xüsusilə də Bakıya keçdiyini desək, fikrimizcə yanılmazdır. Artıq XX əsrin əvvəllərindən etibarən fəaliyyətə başlayan Ümumrusiya müsəlmanlarının Qurultaylarında (1905-1917) aparıcı mövqe, demək olar ki, Azərbaycan ziyalılarna məxsus olmuşdur. I Dünya müharibəsi və Fevral inqilabından sonra, 1917-ci ildə bir-birinin ardınca keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının Bakı Qurultayı və Rusiya müsəlmanlarının Moskva qurultayı isə türkçülüyn inkişafında xüsusi bir dönəm oldu. Bu qurultaylarda M.Ə.Rəsulzadənin Fevral inqilabından sonra Rusiyanın siyasi quruluşu haqqında məruzəsi və federativ dövlət ideyası əsasında azərbaycançılığın ilk tezisləri səsləndirildi. Məsələ onda idi ki, bu dövrdə Azərbaycan təkcə Rusiyanın deyil, Osmanlı imperiyasının da siyasi maraq dairəsində idi. M.Rəsulzadə isə Azərbaycanın dinindən, və etnik mənşəyindən asılı olmayaraq hər hansı bir dövlətin tərkibində deyil, tam müstəqil olmasının tərəfdarı idi. M.Ə.Rəsulzadə hər iki qurultayda türk xalqlarının

“millət” və “din” anlayışlarını əsaslı şəkildə incələmiş, “...millətin dəlili-təşxisi...nişanələrinin başlıca dil birligi, adət və ənənət birligindən ibarət” (Rəsulzadə, 2013:185) olduğunu qeyd edərək, “...islam adında bir millət yoxdur. İslam dinində millətlər vardır”, deyə vurğulamışdır (Rəsulzadə, 2013:204). O, Ümumrusiya müsəlmanları qurultayında Ə.Salikova cavab çıxışı zamanı xüsusi olaraq, qeyd edirdi ki, “Məntiq icab etməzmi ki, İran da Türkiyə də bütün sair islam məmləkətləri də bu “mərkəzi səadətən” feyziyab olsunlar. O halda nədən İstanbulun ilhaqını istəmiyoruz? Nədən İslam məmləkətlərinin istiqlalına qarşı xəyanət bəsləyən Avropa imperializmini protest ediyoruz?.. millətlərin mərkəzi-səadətləri özlərində, öz milli hökumətlərindədir” (Rəsulzadə, 2013:204).

M.Ə.Rəsulzadə tükçülük ideologiyasını inkişaf etdirməklə yanaşı azərbaycançılığı təbliğ edirdi. Bu xüsusilə Batum konfransından (11-26 may 1918-ci il) sonrakı dövrdə daha aydın hiss olunurdu. Belə ki, Fevral inqilabından sonra yaranmış Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazın idarəçiliyini yürütmək məqsədilə Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsini təsis etmişdi. Çünki bu dövrdə Cənubi Qafqazda milli-azadlıq hərəkatının xüsusilə genişlənmişdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan xalqı və bəzi siyasi qüvvələr M.Ə.Rəsulzadənin rəhbəri və ideoloqu olduğu Müsavat partiyası ətrafında birləşmişdi. Milli qüvvələrin əsas hədəfi Azərbaycana muxtariyyət verilməsinə nail olmaq idi.

1917-ci il oktyabrın 25-də (7 noyabr) Petroqradda bolşevik partiyasının başçılığı ilə silahlı çevriliş baş tutdu və Müvəqqəti hökumət devrildi. 1917-ci il noyabrın 26-da Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirildi. Bütün Cənubi Qafqaz üzrə 2 455 274 seçicinin iştirak etdiyi seçkilərdə hər 60000 səs üçün bir mandat verilməklə, gürcü menşevikləri 11, Müsavat 10, Daşnaksyutun 9, Müsəlman Sosialist Bloku 2, bolşeviklər, eserlər, Hümmət və İttihad isə hərəsi 1 mandat qazandıılar (Qafarov, 2020:73-74). Bu nəticələr Cənubi Qafqazda bolşeviklərin güclü nüfuza malik olmadıqlarını göstərdi. Bu dövrdən etibarən 1918-ci il may ayına kimi davam edən və yüksələn xətlə inkişaf edən milli istiqlal mücadiləsi, bütün daxili və xarici maneələrə rəğmən, mayın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması ilə qələbə çalmış oldu.

Bu həm də əsasını türkçülük ideologiyasının təşkil etdiyi milli oyanış ideyalarının, azərbaycançılığın qələbəsi idi..

Kaynakça**a) Arxivlər**

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA)
2. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əİ// Şəxsi arxivləri.F.6.

b) Kitab və məqalələr

- Baykara, H. (1966) Azərbaycan`da Yeniləşmə Hareketleri XIX Yüzyıl. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Həsənli, C. (2013). Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı: Azərbaycan Diplomatik Akademiyası.
- Məmmədşad, M.B. (1992). Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı: Nicat.
- Qafarov, V. (2020) Azərbaycan Türkiyə-Rusiya münasibətlərində (1918-1922). Bakı:Mütərcim.
- Qarayev, Y. (2005) Ön söz. Ə. Cavad. Seçilmiş əsərləri. Bakı:Şərq-Qərb.
- Rəsulşad, M.Ə. (1998). Azərbaycan təşkilində Müsavat. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-80 (sənədlər və mənbələr toplusu). Bakı: Örnək.
- Rəsulşad, M.Ə. (2014) Bakı. Əsərləri I Cild (1903-1909). Bakı:Təhsil.
- Rəsulşad, M.Ə. (2014) Hümmətür-rical tələül-cibal. Əsərləri. I cild (1903-1909). Bakı:Təhsil.
- Rəsulşad, M.Ə. (2014) Mərzimizizin çarəsi.Əsərləri. I cild (1903-1909). Bakı:Təhsil.
- Rəsulşad, M.Ə. (2013) Qafqasiya qurultayı. Əsərləri. IV cild (1917-aprel 1918). Bakı:Qanun.
- Rəsulşad, M.Ə. (2013) Qafqasiya müsəlman qurultayında siyasi-millət məsələlər. Əsərləri. IV cild (1917-aprel 1918). Bakı: Qanun.
- Rəsulşad, M.Ə. (2013) Ümumrusiya müsəlman şeyzdı (xatirat və təəssürat). Əsərləri. IV cild (1917-aprel 1918). Bakı: Qanun.
- Rəsulşad, M.Ə. (2015) Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı.
- Seidzadə, D. (1978). İz İstoriı Azerbaydjanskoy Burjuazii V Naçale XX Veka. Baku: Elm
- Usmanova, D. (2005). Musulmanskie Predstaviteli v Rossiyskom Parlamente. 1906-1916 qq. Moskva.
- Vserossiyskiy Musulmanskiy Şeyzdı 1905-1906 qq. (2005) Nijniy Novgorod.
- Yaqublu, N. (2001) Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulşad. Bakı. TS.